

Ogród zwany Getsemani (Mt 26,36). Getsemani i inne aramejskie nazwy własne miejsc w greckim tekście Nowego Testamentu

W roku 2015 na łamach „Wrocławskiego Przeglądu Teologicznego” ukazał się artykuł zatytułowany: *Języki używane przez Jezusa na tle sytuacji językowej w rzymskiej Palestynie*¹. Autor przybliżył w nim realia językowe w Palestynie za czasów Jezusa i stwierdził, iż wielu mieszkańców tych terenów było ludźmi trójjęzycznymi: mówili po aramejsku, hebrajsku i grecku². Trudno jednak dziś rozstrzygnąć definitywnie, jaki był zasięg społeczny i terytorialny tych języków, w jakiej zależności pozostawały do siebie języki hebrajski i aramejski oraz jaką rolę odgrywał w Palestynie język grecki³. Niniejsze opracowanie stanowi kontynuację tamtego studium.

Nie ma wątpliwości, iż Jezus jako palestyński Żyd znał język aramejski⁴. Z całą pewnością był to Jego język ojczysty⁵ i zapewne w tym języku nauczał

¹ Zob. P. Ostański, *Języki używane przez Jezusa na tle sytuacji językowej w rzymskiej Palestynie*, Wrocławski Przegląd Teologiczny 23(2015)2,45-74.

² Por. C. Arnould-Béhar, *La Palestine à l'époque romaine*, Paris 2007; A. Tresham, *The languages spoken by Jesus*, Master's Seminary Journal 20(2009)1,93.

³ Por. P. Muchowski, *Język codzienny Judei w I i II wieku w świetle rękopisów znad Morza Martwego*, Scripta Biblica et Orientalia 2(2010)131.

⁴ Por. R. Bartnicki, *Dzieje głoszenia słowa Bożego. Jezus i najstarszy Kościół*, Kraków 2015, 75.

⁵ J. Barr sugeruje, że dla ustalenia ojczystego języka Jezusa należałoby przełożyć Ewangelie z greckiego na aramejski i hebrajski. Ten z tekstów, który okazałby się najbardziej zrozumiały, byłby językiem ojczystym Jezusa. Por. J. Barr, *Which language did Jesus speak? Some remarks of a semitist*, Bulletin of the John Ryland Library 53(1970)1,14-15.

Okazuje się, że przekład Nowego Testamentu na hebrajski pozwala wyjaśnić wiele trudnych miejsc tekstu. Por. D. Bivin, R. Blizzard, *Understanding the difficult words of Jesus*, Arcadia 1983, 79-91.119-169.

też prostych ludzi. Również po aramejsku zaczęto spisywać logia Jezusa, które najpierw krążyły wśród ludzi w odpisach, a później stały się jednym ze źródeł dla ewangelistów.

Rodzi się pytanie, czy oryginalnym językiem Nowego Testamentu, a przynajmniej Ewangelii, mógł być także język aramejski⁶. Niektórzy uczeni sądzą, iż Ewangelie powstały oryginalnie po aramejsku, a później zostały przełożone na grekę. Takie podejścia są jednak na ogół odosobnione⁷. Dziś uważa się powszechnie, że pisma Nowego Testamentu spisywali po grecku redaktorzy, którzy na co dzień posługiwali się dwoma albo i trzema językami, przy czym ich językiem ojczystym był właśnie aramejski⁸.

Nie zachował się żaden starożytny aramejski tekst Ewangelii. Jedyne dostępne dziś najstarsze zapisy Ewangelii są kopiami greckimi. Ich badania prowadzą jednak do interesujących wniosków językowych. Otóż zostały one zrehabilitowane przez autorów, którzy pisząc po grecku, zachowali swoje aramejskie nawyki językowe, na przykład nietypowy dla greki aramejski szyk wyrazów w zdaniu (orzeczenie – podmiot – dopełnienie). Innym ważnym śladem wskazującym na semickie tło greckich Ewangelii są skażenia w tekście greckim, które dają się w miarę łatwo wyjaśnić przez odwołania do słownictwa aramejskiego, a także arameizmu⁹. Przy wnikliwej obserwacji tekstu okazuje się, że jest ich więcej w tych fragmentach, które przekazują słowa Jezusa niż w partiach narracyjnych¹⁰. Dlatego uczeni wysuwają przypuszczenie, iż redaktorzy Ewangelii mogli korzystać z pisanych aramejskich źródeł logiów Jezusa i „oprawiać” je w bardziej poprawne (z punktu widzenia języka greckiego) teksty narracyjne¹¹.

Szczególnie ważnym świadectwem wpływu języka aramejskiego na grecki tekst Ewangelii są aramejskie nazwy pospolite, wyrażenia i zwroty oraz nazwy własne pozostawione w tekście w oryginalnej formie aramejskiej, jedynie w greckiej transliteracji¹².

⁶ Według rozeznania Papiasza zacytowanego przez Euzebiusza z Cezarei „Mateusz uporządkował logia (*synētaxato ta logia*) w języku hebrajskim (*Hebraidi dialektō*), a każdy je tłumaczył (*hermēneusen* – «interpretował») jak potrafił” (Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna*, 3,39,16). „Język hebrajski” może (choć nie musi) oznaczać w tym kontekście język aramejski.

⁷ Np. J. Carmignac, *Początki Ewangelii synoptycznych*, Mogilany; Kraków 2009; R. Bartnicki, *Ewangelie synoptyczne*, Warszawa 1996, 259-262.

⁸ Uwaga ta nie dotyczy ewangelisty Łukasza. Zob. P. Ostański, dz. cyt., 51, 54.

⁹ Uczeni mają sporo kłopotów z odróżnianiem arameizmów od hebraizmów.

¹⁰ Uwaga ta dotyczy zwłaszcza Ewangelii Janowej.

¹¹ Por. B. Knox, *The Aramaic background of the Gospels*, *Reformed Theological Review* 6(1947)2,29.

¹² Por. J. Fitzmyer, *Essays on the Semitic background of the New Testament*, Missoula 1974, 93-184; J. Jeremias, *Neutestamentliche Theologie. 1. Die Verkündigung Jesu*,

Przedmiotem niniejszego artykułu będzie analiza aramejskich toponimów (nazw miejsc) obecnych w greckim tekście Nowego Testamentu. Inne aramejskie nazwy własne, zwłaszcza antroponimy, a także słowa pospolite i zwroty językowe wymagają osobnego opracowania.

Aramejskie toponimy rozpoczynające się od cząstki *BĒTH-*

Nazwy własne miejsc w Nowym Testamencie wywodzą się z wielu starożytnych języków, przede wszystkim z języka hebrajskiego¹³, greckiego¹⁴ i łacińskiego¹⁵. Istnieją również takie toponimy pochodzenia aramejskiego, których wspólną cechą jest identyczna pierwsza sylaba, *bēth-*. Jest ona grecką transkrypcją aramejskiego słowa *bēt*, formy *status constructus* od rzeczownika *bayit* („dom”; forma hipotetyczna). *Bēth-* pełni w nazewnictwie geograficznym funkcję prefiksu. Oto kilka przykładów w tekstach Nowego Testamentu:

1. Nazwa *Bēthania* („Betania”) jest wspomniana w Nowym Testamencie jedenaście razy – w powiązaniu z pięcioma wydarzeniami z życia Jezusa: wskrzeszeniem Łazarza (J 11,1.18), początkiem wydarzeń Niedzieli Palmowej (Mk 11,1; Łk 19,29), Jezusowym zamieszkaniem w tygodniu pasyjnym (Mt 21,17; Mk 11,11-12), namaszczeniem Jezusa (Mt 26,6; Mk 14,3; J 12,1) oraz Jego wniebowstąpieniem (Łk 24,50).

Niektórzy uczeni sądzą, że nazwa *Bēthania* wywodzi się od imienia własnego „Chananiasz” (*Hānanyā* – „Jahwe okazał łaskawość”), bardzo popularnego wśród starożytnych Izraelitów. Autorzy Starego Testamentu wspominają aż czternaście osób o tym imieniu (np. w 1 Krn 25,4; Jr 28,1; Dn 1,6). Ponieważ w języku greckim ani przydech mocny (wymawiany jako „h”), ani też transkrypcja semickiego „chet” nie występują w środku słowa, dlatego jest możliwy wyraz

Gütersloh 1973, 16-19; G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu. Czego chciał. Kim był*, Poznań 2012, 167.

¹³ Np. nazwa rybackiego miasteczka Kafarnaum (grec. *Kapharnaoum* lub *Kapernaoum*) pochodzi od hebrajskiego *Kfar Nahum* („wioska Nahuma”). Toponim ten nie ma prawdopodobnie związku z prorokiem Nahumem. Józef Flawiusz nazywał to miejsce *Kapharnaoum* albo *Kepharnōkon*. Po arabsku Kafarnaum nazywa się *Talhum*, co można tłumaczyć jako „ruiny (*tell*) Hum” („Hum” to przypuszczalnie skrót od „Nahum”).

¹⁴ Np. nazwa miasta Seforis. Pierwotnie nosiło ono hebrajską nazwę „Cippori” (od hebr. *cippur* – „ptak”). W 37 r. przed Chr. Rzymianie zmienili niepokornemu miastu hebrajską nazwę „Cippori” na helleńskie „Seforis” (grec. *Sepphōris*).

¹⁵ Np. Herod Antypas nazwał założone przez siebie miasto nad jeziorem Genezaret Tyberiadą (grec. *Tiberias*). Uczynił to na cześć drugiego cesarza imperium rzymskiego, Tyberiusza Klaudiusza Nero. Imię Tyberiusz pochodzi prawdopodobnie od rzeki Tybr.

złożony pomijający ów dźwięk „h”; może on mieć formę pełną (*Bêt-ānanyâ*) albo skróconą (*Bêt-ānyâ*; „dom Channiasza”). Natomiast w Ne 11,32 wspomniane jest miasto Anania (położone pomiędzy Nob i Chasor) i utożsamiane z późniejszą wioską Beit Hanina, która leżała kilka kilometrów na północ od Jerozolimy.

Inni badacze sądzą, że nazwa *Bēthania* wywodzi się od miejsca usytuowanego na Górze Oliwnej zwanego „Beit Hino” („dom fig”). W Talmudzie są wspomniane kramy rozstawione w Beit Hino i zaopatrujące w towary pielgrzymów przybywających do Jerozolimy¹⁶. W niektórych kopiach Talmudu pojawia się w tym miejscu lekcja *Bēthania*.

Jeszcze inni uważają, że nazwę „Betania” należy łączyć z aramejskim słowem *‘ānî* („biedny”). Toponim *Bêt-‘ānî* oznaczałby więc „dom biednych”. Hipotezę tę zdają się potwierdzać starożytne syryjskie wersje Nowego Testamentu, a także wzmianka w Mk 14,3, że właśnie tutaj mieszkał Szymon Trędowaty. Nie bez znaczenia jest też opinia św. Hieronima, iż w Betanii znajdował się przytułek dla chorych, biednych i trędowatych¹⁷.

Dzisiejsza arabska nazwa Betanii brzmi *el ‘Azareyeh* („miejsce Łazarza”) i pochodzi od biblijnego Łazarza, który tu żył i tutaj miał swój grób.

2. Nazwę *Bēthabara* („Betabara”) użył jedynie ewangelista Jan na określenie miejsca, w którym Jan Chrzciciel głosił pokutne nauki, chrzczył wodą oraz nazwał Jezusa *Barankiem Bożym, który gładzi grzech świata* (J 1,28). W części manuskryptów to miejsce jest nazwane *Bēthania peran tou Iordanou* („Betania za Jordanem”; chodzi oczywiście o Betanię różną od tej Betanii nieopodal Jerozolimy)¹⁸, a w innych – *Bēthabara peran tou Iordanou* („Betabara za Jordanem”)¹⁹ albo *Bētharaba peran tou Iordanou* („Betaraba za Jordanem”)²⁰. Nazwa *Bēthabara* pojawia się również na tzw. mapie z Madaby z VI w. po Chr., a także w Talmudzie.

Słowo *Bēthabara* pochodzi od aramejskiego rdzenia *‘br* („przekraczać, przechodzić przez”). Oparty na nim aramejski rzeczownik *‘ābar* oznacza „przeciwny brzeg” albo „bród”, „przeprawę [na rzece]”. Zatem *Bēth-abara* to tyle, co „dom brodu”, a więc miejsce, gdzie można było spokojnie wejść do rzeki i przejść na drugi brzeg. Takie właśnie spokojne miejsce mogło sprzyjać działalności Jana Chrzciciela.

Bibliści próbują zlokalizować położenie *Bēthabara*. Niektórzy identyfikują je z miejscem *Bêt-bārâ* („Bet-Bara”) wspomnianym w Sdz 7,24-25. Jednak sam

¹⁶ Talmud Babiloński, *Baba Mezi’a* 88a.

¹⁷ Por. B. Capper, *Essene community houses and Jesus’ early community*, in: J. Charlesworth (ed.), *Jesus and archaeology*, Grand Rapids, Mi 2006, 497-498.

¹⁸ Np. A, B, C.

¹⁹ Np. C², a także Orygenes, Euzebiusz z Cezarei i Chryzostom.

²⁰ Np. s^b i Orygenes.

autor tekstu biblijnego zdaje się sugerować, że Bet-Bara nie leżało nad Jordaniem, ale nad którymś ze strumieni będących dopływami Jordanu. Inni zaś wiążą je z miastem w pokoleniu Beniamina, *Bêt-‘ārābā* („Bet-Araba”). To by mogło sugerować, iż miejsce to znajdowało się w Judei.

Jeszcze inni odwołują się do tekstu Joz 13,27, gdzie jest wymienione miasto *Bêt-nimrā* („Bet-Nimra”). W greckiej wersji Septuaginty nazwa tego miasta brzmi *Baithanabra*. Po prefiksie *Bait-* („dom”) w słowie tym następują trzy spółgłoski: „ni”, „beta” i „ro”. G. Grove („Dictionary of the Bible”) sądzi, że nazwa *Baithanabra* mogła dać początek zarówno toponimowi *Bēthania* („ni”), jak i *Bēthabara* („beta” – „ro”).

Tradycyjnie jako miejsce działalności Jana Chrzciciela wskazuje się bród na Jordanie na wschód od Jerycha. Tymczasem z tekstów J 1,29.35.43; 2,1 można wnosić, że odległość od miejsca chrztu Jezusa do Kany Galilejskiej wynosiła jeden dzień drogi pieszej. Gdyby chrzest Jezusa odbył się w miejscu tradycyjnie wskazywanym, droga znad Jordanu do Kany Galilejskiej zajęłaby co najmniej trzy dni marszu (por. J 10,40; 11,3.6.17). Skoro zaś Jezus znalazł się w Kanie już następnego dnia, miejsce chrztu musiało się znajdować bliżej Galilei, czyli bardziej na północ, prawdopodobnie w miejscu, gdzie dolina Jordanu styka się z doliną Jezreel²¹. Z tego miejsca do Kany Galilejskiej jest około 30 kilometrów, czyli dystans jednodniowej marszruty. Taka lokalizacja *Bēthabara* bardziej więc odpowiada danym biblijnym.

W trzecim rozdziale Ewangelii Janowej redaktor wzmiankuje jeszcze inne miejsce działalności Jana Chrzciciela: *Jan był w Ainon, w pobliżu Salim, i udzielał chrztu, ponieważ było tam wiele wody* (J 3,23). Bibliści próbują zlokalizować obie miejscowości i opierając się na danych biblijnych (położenie po drugiej stronie Jordanu oraz obfitość wody), podają co najmniej trzy możliwości ich identyfikacji²². Przy okazji warto wspomnieć, że nazwa *Ainōn* jest greckim odpowiednikiem aramejskiego słowa ‘*ayn* (w liczbie mnogiej ‘*aynîn*), a zatem *Ainōn* to tyle, co „źródła”.

Odpowiadające sobie *Bēthania* i *Bēthabara* są zgrecyzowanymi formami toponimów aramejskich, które przekazali w swoich dziełach żydowscy autorzy natchnieni. Rzecz znamienna, na tzw. mapie z Madaby miejscowości *Bēthania* i *Bēthabara* oraz *Ainōn* leżą blisko ujścia Jordanu do Morza Martwego, ale na jego przeciwnych brzegach.

3. Miejscowość *Bēthphagē* jest wspomniana w Nowym Testamencie tylko w jednym epizodzie przekazanym przez wszystkich synoptyków. To właśnie

²¹ Por. D. Carson, *Gospel according to John*, Grand Rapids, Mi 1991, 146-147.

²² Por. S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 1-12. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Częstochowa 2010, 436-437.

z *Bēthphagē* Jezus wysłał do wsi naprzeciwko dwóch uczniów po osła, na którym zamierzał wjechać uroczyście do Jerozolimy:

Gdy zbliżali się do Jerozolimy, do Betfage (Bēthphagē) i Betanii (Bēthania) na Górze Oliwnej, Jezus posłał dwóch spośród swoich uczniów i rzekł im: Idźcie do wsi, która jest przed wami, a zaraz przy wejściu do niej znajdziecie osłę uwiązane, na którym jeszcze nikt z ludzi nie siedział. Odwiążcie je i przyprowadźcie tutaj! (Mk 11,1-2; por. Mt 21,1-2; Łk 19,29-30).

Dokładne położenie *Bēthphagē* nie jest pewne, mimo iż z kontekstu wynika, że musiało to być miejsce położone na Górze Oliwnej w niedużej odległości zarówno od Jerozolimy²³, jak i od wspomnianej wcześniej Betanii. Zestawienie przez Marka i Łukasza *Bēthphagē* oraz *Bētanii* w parę zdaje się sugerować, że *Bēthphagē*, podobnie jak *Bētania*, było wioską²⁴.

Pisownia nazwy Betfage w zachowanych manuskryptach jest bardzo zróżnicowana. Obok *Bēthphagē*²⁵ jest też wersja *Bēdphagē*²⁶, *Bēthsphagē*²⁷, a także *Bithphagē*, *Bēthphagein*, *Bēphagē*, *Bēsphagē* oraz *Bēthsphagēi*²⁸.

Etymologicznie *Bēthphagē* jest zgrecyzowaną formą aramejskiej frazy *Bēt-paggē* pochodzącej od rzeczownika *paggâ* („niedojrzała, zielona figa”), a więc *Bēt-paggē* to „dom niedojrzałych fig”²⁹. Niektórzy komentatorzy widzą w „niedojrzałych figach” owoce specyficznego gatunku figowca, którego owocostany pozostają zawsze zielone i nigdy nie dojrzewają, a mimo to są jadalne³⁰. Prawdopodobnie taki właśnie gatunek drzew figowych dominował w okolicy *Bēthphagē* i stąd ta nazwa.

²³ Według Talmudu odległość między Jerozolimą a Betfage równała się drodze szabatowej, czyli 2000 łokciom (ok. 900 m).

²⁴ Por. D. Hagner, *Matthew 14-28*, Dallas 2002, 593.

²⁵ Np. s, A, C, W.

²⁶ Np. B.

²⁷ Np. B³, Σ.

²⁸ Por. C. Evans, *Mark 8:27-16:20*, Dallas 2002, 137.

²⁹ Izraelici mieli zwyczaj odpoczywać po pracy w cieniu własnego figowca (*Ficus carica*) oplecionego winoroślą (*Vitis vinifera*). Obie rośliny były przez nich bardzo cenione i z czasem stały się symbolem pokoju i pomyślności (Mi 4,4; Iz 36,16). Nieurodzaj fig albo zniszczenie figowca zwiastowały niepowodzenie i Bożą karę (Ps 105,33). Owoce figowca były najbardziej znanym i cenionym owocem w Palestynie (Lb 13,23); figi używano do jedzenia (1 Sm 30,12) i jako lekarstwo (2 Krl 20,7; Iz 36,21).

Owocostany figowca dojrzewały zazwyczaj w sierpniu i były pokaźnej wielkości. Wczesny gatunek fig pojawiający się w marcu – kwietniu i dojrzewający w czerwcu Izraelici nazywali *bikkūrâ* (Iz 28,4; Mi 7,1; Jr 24,2; Oz 9,10). Natomiast zielone niedojrzałe figi, które pozostawały na drzewach już po opadnięciu jesienią liści albo i w zimie, nazywano *paggîm*. Są one wspomniane w Pnp 2,13.

³⁰ Por. J. Nolland, *Luke 18:35-24:53*, Dallas 2002, 923.

4. *Bēthsaida* jest nazwą miejscowości w północnej Palestynie, którą ewangelici wspominają siedmiokrotnie. *Bēthsaidą* określa się zazwyczaj miasto położone w północnej części jeziora Genezaret, po jego wschodniej stronie, niedaleko ujścia Jordanu do jeziora. Miało ono za sobą świetlaną historię jako miasto obronne i to aż do czasów zdobycia przez Asyryjczyków w VIII wieku przed Chr. Potem miasto popadło w ruinę i stało się wioską. Jego powrót do życia nastąpił za panowania Seleucydów i Hasmoneuszy, zaś prawdziwy rozkwit dokonał się za panowania Heroda Filipa, który uczynił je jednym z głównych miast swojej tetrarchii, podniósł do rangi *polis* i obdarzył nową nazwą – „Betsaida Julias” – na cześć córki cesarza Oktawiana Augusta, a jednocześnie matki aktualnie panującego Tyberiusza. W Betsaidzie Herod Filip wznosił dla siebie mauzoleum.

Niektórzy komentatorzy uważają, że prócz Betsaidy Julias istniała jeszcze inna Betsaida. Pogląd ten opierają na dwóch przesłankach: na stwierdzeniu ewangelisty Jana, iż Betsaida leżała na terenie Galilei (J 12,21) oraz na przekonaniu Józefa Flawiusza, iż Galilea kończyła się na zachodnim brzegu Jordanu. Natomiast krainę na wschód od Jordanu Flawiusz nazywał Gaulanitydą i tam umiejscowił Betsaidę Julias³¹. Zdaniem P. Nowogórskiego znajdowała się ona, według odkryć archeologicznych, na wzgórzu zwanym dziś *et-Tell* w odległości około 2 km od jeziora Genezaret. Natomiast blisko ujścia Jordanu do jeziora Genezaret, w miejscu *el-Aradż*, odkryto ruiny wioski rybackiej, które mogą być pozostałościami owej drugiej Betsaidy. Być może była to *de facto* jedna aglomeracja z dzielnicą bogatszą (rodzajem akropolis) na wzgórzu *et-Tell* i częścią biedniejszą (drugą Betsaidą) nad brzegiem jeziora. Odległość między nimi wynosi około 1,5 km.

Inni badacze sądzą, że Betsaida Galilejska była małą wioską rybacką sąsiadującą z dużo większym miastem Kafarnaum. Leżała ona niedaleko Kafarnaum, tam, gdzie dzisiaj jest *'Ain et-Tābigħa*. Były tam gorące źródła, których woda wpadała do niewielkiej zatoczki i swym ciepłem przyciągała ryby, a także rybaków.

Hipotezę dwóch Betsaid zdaje się poświadczać terminologia biblijna: Marek nazywa Betsaidę *wioską* (Mk 8,22-23), natomiast Łukasz – *miastem* (Łk 9,10). Pomimo jednak wielu dociekań zagadka Betsaidy nie została jak dotąd definitywnie rozwiązana³².

Wielu komentatorów sądzi, że wszystkie biblijne wzmianki dotyczą jednej i tej samej Betsaidy. Była ona miejscem pochodzenia apostołów Piotra, Andrzeja i Filipa (a może również Jana i Jakuba; J 1,44; 12,21), a także okolica,

³¹ Por. Józef Flawiusz, *Wojna żydowska* 2,9,1.

³² Por. P. Briks, *Betsaida w Biblii i w najnowszych badaniach archeologicznych*, *Studia Judaica* 7(2004)1,16.

którą często odwiedzał Jezus. (Mk 6,45; 8,22). To tutaj uzdrowił niewidomego (Mk 8,22), a w pobliżu nakarmił cudownie swoich głodnych słuchaczy (Łk 9,10). Mieszkańcy Betsaidy nie chcieli jednak przyjąć nauki Jezusa i ściągnęło to na nich Jego *biada* (Mt 11,21; Łk 10,13).

W istniejących manuskryptach zachowały się zróżnicowane lekcje nazwy Betsaidy. Najczęściej jest to *Bēthsaida*, ale także *Bēdsaida*³³, *Bēdsaidan*³⁴ i *Bēssaida*.

Od strony etymologicznej *Bēthsaida* jest zgrecyzowaną formą aramejskiej frazy *Bêt-cāydā* pochodzącej od słowa *cīd /cyd'* („łowcy”, „łowienie ryb”). Stąd *Bêt-cāydā* znaczy „dom myśliwego” albo „dom rybaka”. Jak na określenie rybackiej wioski, toponim *Bēthsaida* jest bardzo trafny. Tym bardziej, że wśród odkryć w Betsaidzie archeolodzy zlokalizowali obiekt nazwany „domem rybaka” wraz z ogromną ilością ciężarków do sieci rybackich.

5. *Bēthesda* jest nazwą zbiornika wodnego (*kolumbēthra*, „sadzawka”), który znajdował się w północno-wschodniej części Jerozolimy (dziś zwanej muzułmańską) na szlaku doliny Bet-Zeta. Jedyna biblijna wzmianka o tej sadzawce znajduje się w Ewangelii według Jana:

W Jerozolimie znajduje się sadzawka Owca, nazwana po hebrajsku Betesda (Bēthesda), zaopatrzona w pięć krużganków. Wśród nich leżało mnóstwo chorych: niewidomych, chromych, sparaliżowanych, którzy czekali na poruszenie się wody. Anioł bowiem zstępował w stosownym czasie i poruszał wodę. A kto pierwszy wchodził po poruszeniu się wody, doznawał uzdrowienia niezależnie od tego, na jaką cierpiał chorobę (J 5,2-4).

Przekład polski sugeruje, iż sadzawka nazywała się Owczą. Tymczasem w tekście greckim czytamy: *estin epi tē probatikē kolumbēthra* („znajduje się sadzawka przy Owczej [bramie? targu?]”). Brama Owca w Jerozolimie została wspomniana w Ne 3,1. Owa sadzawka przy Owczej Bramie była otoczona pięcioma kolumnadami przykrytymi dachem, czyli krużgankami. W nich zbierały się tłumy chorych, ślepych i kulawych, jako że wodzie tej sadzawki przypisywano właściwości uzdrawiające, zwłaszcza po tym, gdy zjawiał się anioł i poruszał wodę³⁵.

W kolejnej części narracji ewangelicznej (J 5,5-18) Jan opisuje, że to miejsce nawiedził w szabat Jezus i uzdrowił chromego mężczyznę, który cierpiał od

³³ Np. P⁶⁶, D, K, W, 0250.

³⁴ Np. P⁴⁵, Ⳉ, W, Γ.

³⁵ Wzmianka o aniele poruszającym wodę oraz o chorych pragnących wówczas jak najszybciej do niej dotrzeć (czyli J 5,4) pomijają manuskrypty Ⳉ, B, C, D, P⁶⁶, a przekazuje kodeks A.

trzydziestu ośmiu lat na swoją chorobę i nie mógł w żaden sposób dotrzeć do poruszającej się w sadzawce wody.

Aż do XIX wieku nie udawało się zlokalizować w Jerozolimie położenia tej sadzawki i zaczęto nawet traktować ją jako fakt literacki przekazany w Ewangelii Janowej³⁶. Ostatecznie jednak udało się odnaleźć ruiny odpowiadające opisowi ewangelicznemu (pozostałości po kolumnadach i wyblakły fresk przedstawiający anioła)³⁷. Kolejnych odkryć dokonali archeolodzy pracujący w latach sześćdziesiątych XX wieku pod kierunkiem dyrektora École Biblique R. de Vaux.

Brzmienie nazwy sadzawki w zachowanych manuskryptach nie jest jednakowe. Zachowała się wersja *Bēthesda*³⁸, *Bēthzatha*³⁹, *Bēzatha*⁴⁰, *Bēlzetha*⁴¹ i *Bēthsaida*⁴².

Jakkolwiek redaktor Czwartej Ewangelii określił toponim *Bēthesda* jako hebrajski, *de facto* jest to słowo aramejskie, a dokładniej – zgrecyzowana forma aramejskiej frazy wywodzącej się od słowa *chesed* („łaska”/„miłosierdzie”; „wstydu”). Stąd *Bēt-chasdā* może mieć podwójne znaczenie: „dom łaski” albo „dom wstydu”. To dwojakie znaczenie wydaje się być jak najbardziej właściwe, jako że *Bēthesda* była widownią zarówno wstydu – ze względu na obecność wielu kalek, jak i łaski – z powodu dokonujących się tam uzdrowień.

Sadzawka *Bēthesda* znajduje się w Jerozolimie obok starożytnego kościoła św. Anny wzniesionego w miejscu domniemanych narodzin Maryi przez Jej matkę Annę. Etymologia imienia „Anna” jest hebrajska, ponieważ *channā* znaczy „łaska”. Dopatrzeć się można ciekawego paralelizm: *Bēt-chasdā* („dom łaski”), a obok *Knsyyt snth 'nh* („kościół św. Anny/łaski”).

Gethsēmani

Gethsēmani to nazwa miejsca w Dolinie Cedronu w Jerozolimie rozciągającego się u stóp Góry Oliwnej, z widokiem na Miasto od strony wschodniej. To tam udał się Jezus po Ostatniej Wieczerzy z apostołami, aby się modlić przed swoim aresztowaniem i ukrzyżowaniem. Nazwę *Gethsēmani* przekazali dwaj synoptycy, Mateusz i Marek; Łukasz i Jan jej nie podają:

³⁶ Por. E. Arthur, *The Pool of Bethesda in Jerusalem*, w: *Facing the Challenge*, <http://web.archive.org/web/20150723043607/http://www.facingthechallenge.org/bethesda.php> (dostęp: 20.05.2017).

³⁷ Por. J. Charlesworth, *Jesus and archaeology*, Grand Rapids, Mi 2000, 560-566.

³⁸ Np. A, C, K, Δ, Θ, Π.

³⁹ Np. κ, 33.

⁴⁰ Np. L.

⁴¹ Np. D.

⁴² Np. B, W.

Jezus przyszedł z uczniami do miejsca (chōrion) zwanego Getsemani (Gethsēmani) i rzekł do nich... (Mt 26,36).

Kiedy przyszedli do miejsca (chōrion) zwanego Getsemani (Gethsēmani), rzekł Jezus do swoich uczniów... (Mk 14,32).

Ową przestrzeń na zboczu Góry Oliwnej Mateusz i Marek określają mianem *chōrion* („miejsce”), natomiast Jan nazywa je *kēpos* („ogród”). Mógł to być pewien rodzaj parku miejskiego, w którym Jezus podczas swoich pobytów w Jerozolimie (zwłaszcza z okazji świąt) zatrzymywał się na nocleg po intensywnej działalności w Mieście w ciągu dnia:

Przez dzień nauczał Jezus w świątyni, wieczorem zaś wychodził i noce spędzał na górze zwanej Oliwną (Łk 21,37).

Jezus udawał się w to miejsce razem ze swoimi uczniami, nie dziwi więc, że znał ten ogród i Judasz, który przyprowadził tu zbrojny oddział celem aresztowania Chrystusa:

Także i Judasz, który Go wydał, znał to miejsce (topos), bo Jezus i uczniowie Jego często się tam gromadzili (J 18,2).

Funkcja, którą nadał temu miejscu Jan w Czwartej Ewangelii – „ogród” – może nie do końca oddawać stan faktyczny. Jan bowiem jest przede wszystkim teologiem i być może wprowadza motyw ogrodu na Górze Oliwnej jako paralelę do ogrodu Eden: pierwszy grzech został popełniony w ogrodzie – początek zbawienia też zaczął się w ogrodzie⁴³.

Określenie, które użyli synoptycy – *chōrion* – posiada nie tylko znaczenie neutralne („miejsce”, „teren”, „okolica”), ale ma też drugie znaczenie: „posiadłość”, „nieruchomość”, „działka rolna”, „gospodarstwo rolne”, „majątek wiejski”, „folwark”. Ów „ogród” mógł więc być czymś, co w prawie rzymskim jest określane jako „*praedium rusticum*”, a więc nieruchomość poza miastem, otoczona murem i służąca konkretnemu celowi, którą w tym przypadku wyrażała jego nazwa: *Gethsēmani*. Prawdopodobnie właściciel tej posiadłości użyczał jej Jezusowi jako nocnej kwatery na czas Jego pobytów w Jerozolimie, a apostołowie mogli posiadać do niej klucz.

Brzmienie nazwy tego miejsca w zachowanych manuskryptach jest zróżnicowane. Najczęściej jest to *Gethsēmani*, ale także *Gethsēmanei*⁴⁴, *Getsēmanei*⁴⁵,

⁴³ Por. L. Stachowiak, *Ewangelia według świętego Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań 1975, 350.

⁴⁴ Np. s.

⁴⁵ Np. B.

*Gesēmanei*⁴⁶, a nadto *Gethsemanei*, *Gēthsemanei*, *Gethsimanē*, *Gessēmanei* i *Gedsēmani*. Nazwa ta jest zgrecyzowaną formą aramejskiego wyrażenia *gat šemānê*, pochodzącego od dwóch słów: *gat* („tłocznia [owoców]”) i *šemen* („olej”, „tłuszcz”). A więc *gat šemānê* to tyle, co „tłocznia oleju”. Natomiast C. Cranfield uważa, że nazwa *Gethsēmani* jest określeniem proveniencji hebrajskiej i pochodzi od zwrotu *gat šemānîm* („tłocznia olejów”)⁴⁷. Jednakże grecka transkrypcja przekazana przez Mateusza i Marka bardziej odpowiada wersji aramejskiej niż hebrajskiej⁴⁸.

A zatem *Gethsēmani* musiała być typową wschodnią posiadłością otoczoną murem ułożonym z kamieni, który otaczał sad oliwny i w której nikt nie mieszkał na stałe⁴⁹. Znajdowała się tam zapewne jakaś grota albo niewielkie budynki z urządzeniem tłoczącym (od niego wzięła nazwę cała działka: „Tłocznia Oliwy”), a także jakieś pomieszczenia do przechowywania narzędzi, amfor i innych pojemników na olej, zapewne w tym czasie pustych, ponieważ akcja Ewangelii męki toczy się wiosną, a zbioru oliwek dokonuje się jesienią.

Dzisiaj w *Gethsēmani* znajduje się niewielki ogród z ośmioma bardzo starymi drzewami oliwnymi. Badania przeprowadzone metodą izotopu węgla C14 wykazały, że są to najstarsze z rosnących na świecie okazów drzew oliwnych i pochodzą z lat 1092, 1166 i 1198. Natomiast badania genetyczne poświadczają, że wszystkie one pochodzą od tego samego drzewa oliwnego. Dendrolodzy mówią o ogromnej sile życiowej drzew oliwnych. Potrafią one po latach wyrosnąć z wyciętych osobników, po których pozostały jedynie głęboko w ziemi korzenie. Może więc dzisiejsze sękate oliwki mają za przodków drzewa oliwne, wśród których nocował i modlił się Jezus⁵⁰.

Dziś na zbocz Góry Oliwnej wskazuje się aż cztery hipotetyczne lokalizacje *Gethsēmani*: (1) Bazylikę Agonii wraz z małym ogrodem oliwnym; (2) teren na północ od kościoła Grobu NMP; (3) prawosławną grecką lokalizację wysuniętą bardziej na wschód oraz (4) sad obok prawosławnej rosyjskiej cerkwi św. Marii Magdaleny. Żadna z tych lokalizacji nie jest jednak do końca pewna⁵¹.

Jeśli zaś chodzi o nazewnictwo polskie *Gethsēmani*, to choć odnosi się ono do miejsca, w którym człowiek zasadził i uprawiał drzewa oliwkowe, nigdy na określenie „Tłoczni Oliwy” nie przyjęła się nazwa „Gaj Oliwny” czy „Sad Oliwny”, choć takie nazwy byłyby najodpowiedniejsze, ale „Ogród Oliwny”. Jednocześnie

⁴⁶ Np. D.

⁴⁷ Por. C. Cranfield, *The Gospel according to Saint Mark*, Cambridge 1963, 430.

⁴⁸ Por. C. Evans, dz. cyt., 407.

⁴⁹ Por. D. Hagner, dz. cyt., 782.

⁵⁰ Por. *Gethsemane*, https://en.wikipedia.org/wiki/Gethsemane#cite_note-HaaretzOlives-10 (dostęp: 22.05.2017).

⁵¹ Por. *The complete Gospels. Annotated scholars version*, Salem, Or 1994, 108.

zaś toponim „Ogród Oliwny” nie przywodzi na myśl żadnego innego terenu obśadzonego oliwkami jak tylko ten związany z Jezusem w Jerozolimie.

Jeszcze inną polską nazwą *Gethsēmani* jest „Ogrójec”. W staropolszczyźnie miejsce ogrodzone i wydzielone nazywano „ogrodem”, „ogrodzecem” albo „ogrojcem”. Słowo to odnoszono nie tylko do terenu otoczonego murem, a także do „zagrody” oraz „grodu”. Dziś słowo „ogrodziec”/„ogrojec” zanikło zupełnie prócz jednego wyjątku – tak nazywa się „Ogród Oliwny” w Jerozolimie, miejsce agonii Chrystusa⁵².

Gabbatha

Nazwa *Gabbatha* występuje w Nowym Testamencie tylko jeden raz. Tak ewangelista Jan określił miejsce, w którym Piłat wydał wyrok śmierci na Jezusa:

¹² Żydzi zawołali: „Jeżeli Go uwolnisz, nie jesteś przyjacielem Cezara. Każdy, kto się czyni królem, sprzeciwia się Cezarowi”. ¹³ Gdy Piłat usłyszał te słowa, wyprowadził Jezusa na zewnątrz i zasiadł na trybunale (*bēma*), na miejscu zwanym *Lithostrōtos* (*lithostrōton*), po hebrajsku *Gabbata* (*ebraisti gabbatha*)...

¹⁴ Piłat rzekł do Żydów: „Oto wasz król!” ¹⁵ A oni krzyczeli: „Precz! Precz! Ukrzyżuj Go!” Piłat rzekł do nich: „Czyż króla waszego mam ukrzyżować?” Odpowiedzieli arcykapłani: „Poza Cezarem nie mamy króla”. ¹⁶ Wtedy wydał Go im, aby Go ukrzyżowano (J 19,12-16).

Z brzmienia polskiego przekładu J 19,13 można by wysnuć wniosek, iż Piłat, kiedy wydawał wyrok śmierci na Jezusa, zasiadał na trybunale ustawionym w miejscu, którego nazwa została podana przez Jana w dwóch językach: greckim (*Lithostrōton*) i hebrajskim (*Gabbatha*).

Określenie *lithostrōton* pochodzi od dwóch słów greckich: rzeczownika *lithōs* („kamień”) i imiesłowu *strōtos* (od *strōnnyō*; „ścielić”, „słać”) i oznacza tyle, co „dywan z kamieni”, czyli „kamienna posadzka” albo „kamienny bruk”. Terminem *lithostrōton* nazywano różnego rodzaju miejsca wyłożone kamieniem, od bruku ze zwykłych płyt kamiennych po kolorową posadzkę mozaikową⁵³. Autor natchniony określił słowem *lithostrōton* posadzkę w świątyni Salomona (2 Krn 7,3), a Józef Flawiusz – kamienny bruk w Jerozolimie⁵⁴. W Ewangelii Janowej *Lithostrōton* może oznaczać plac do musztry w twierdzy Antonia, wyłożony kamiennymi płytami wewnątrz i na zewnątrz budowli.

⁵² Por. A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, 376.

⁵³ Por. S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz. Rozdziały 13-21*, Częstochowa 2010, 226-227.

⁵⁴ Por. Józef Flawiusz, *Wojna żydowska* 6,1,8; 6,3,2.

Natomiast nazwa *Gabbatha* jest zgrecyzowaną formą aramejskiego słowa opartego na rdzeniu *gbh* („być wysokim”, „być wyniosłym”). Po aramejsku *Gabbetā* oznacza „wyniosłość”, „wzniesienie”, „podwyższenie”. Takie znaczenie tego słowa potwierdza Józef Flawiusz, wspominając „wieś o nazwie Gabat-Saul, to znaczy w ojczystym języku Żydów «Wzgórze Saula», w oddaleniu trzydziestu stadiów od Jerozolimy”⁵⁵.

Niektórzy komentatorzy sądzą, że pochodzenie nazwy *Gabbatha* nie jest aramejskie, ale hebrajskie i wyprowadzają ten termin od słowa *gabbachat* („otwarta przestrzeń”). Jednakże końcówka *-tā* w nazwie *Gabbatha* wskazuje jednoznacznie na jęgaramejskie podglebie⁵⁶.

Z powyższych analiz wynika wyraźnie, że nazwa *Gabbatha* nie jest aramejskim przekładem greckiego słowa *Lithostrōton*. Termin aramejski wskazuje na wzniesienie czy podwyższenie, a grecki – na kamienny bruk. Dlaczego zatem Jan napisał: *Piłat wyprowadził Jezusa na zewnątrz i zasiadł na trybunale (bēma), na miejscu zwanym Lithostrotos (lithostrōton), po hebrajsku Gabbata (ebraisti Gabbatha)?*

W tekście Janowym słowa *Lithostrōton* i *Gabbatha* są ze sobą związane syntaktycznie. W języku greckim można jednak powiązać nazwę *Gabbatha* z innym ważnym słowem tego wersetu – *bēma*. Termin ten oznacza po grecku miejsce, z którego można przemawiać publicznie albo też miejsce sprawowania sądu.

Uwzględniając taką zależność, można werset J 19,13 rozumieć następująco: *Piłat wyprowadził Jezusa na zewnątrz na miejsce zwane Lithostrotos i zasiadł na podwyższeniu (bēma), po hebrajsku Gabbata (Gabbatha)*. W takim przypadku autor miałby na myśli plac Kamiennej Posadzki, na którym została umieszczona trybuna, platforma, podium czy podest z krzesłem sędziowskim dla Piłata. Nazwa *Gabbatha* służyłaby więc podkreśleniu, że miejsce Piłata górowało nad wszystkimi obecnymi na placu. Z *Gabbathy* został ogłoszony wyrok na Jezusa: *Ibis ad crucem*.

Niektórzy bibliści sądzą, że nazwa *Gabbatha* może odnosić się do faktu, iż miejsce rezydencji Piłata w Jerozolimie, twierdza Antonia lub pałac Heroda Wielkiego, mogły znajdować się na wzgórzu i górować nad miastem⁵⁷.

Nie sposób jednoznacznie wskazać, gdzie znajdowała się biblijna *Gabbatha*. Najpierw dlatego, że nie ma do końca pewności, czy sąd nad Jezusem odbywał się w twierdzy Antonia, czy w pałacu Heroda Wielkiego pełniącym, jak wspo-

⁵⁵ Por. tamże, 5,2,1.

⁵⁶ Por. Th. McDaniel, *Clarifying New Testament Aramaic names & words and Shem Tob's Hebrew Gospel of Matthew*, Winnewood 2008, 52.

⁵⁷ Por. S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 13-21*, 227.

mniano, funkcję doraźnej jerozolimskiej kwatery Pilata⁵⁸. Archeolodzy odkryli brukowany plac z okresu rzymskiego, który odpowiada biblijnemu *Litostrotos*. Bruk zachował się pod klasztorem Sióstr Syjonu i u franciszkanów w kaplicy Skazania. Przy dokładniejszych badaniach okazało się jednak, że znalezisko jest młodsze i pochodzi z czasów cesarza Hadriana. Z pewnością nie są to więc te kamienie, na których stał Chrystus. Oddają one jednak niezwykle klimat tamtych wydarzeń, tym bardziej, że na kamiennych płytach są wyrzeźbione figury do gier planszowych, które mogły zainspirować żołnierzy rzymskich do wyszydzenia królewskiej godności Chrystusa⁵⁹.

Trudno wskazać precyzyjnie lokalizację biblijnego *Litostrotos*, a tym bardziej usytuowanie *Gabbathy*, która była zapewne konstrukcją przenośną.

Golgotha

Toponim *Golgotha* występuje we wszystkich Ewangeliach z wyjątkiem Łukasza, który określa to miejsce jedynie nazwą grecką (*Kranion*; „czaszka”; Łk 23,33) i nie podaje semickiego odpowiednika. Redaktorzy trzech pozostałych Ewangelii używają nazwy *Golgotha*, ale tylko Jan wyraźnie i bezpośrednio wiąże to miejsce z ukrzyżowaniem Jezusa⁶⁰:

17 A On sam dźwigając krzyż wyszedł na miejsce zwane miejscem Czaszki (Topos Kraniou), które po hebrajsku nazywa się Golgota (ho legetai hebraisti Golgotha). 18 Tam Go ukrzyżowano, a z Nim dwóch innych, z jednej i drugiej strony, pośrodku zaś Jezusa (J 19,17-18).

Określenie *Golgotha* jest transkrypcją aramejskiego słowa *gūlgūltā'*, które oznacza „czaszkę”. Zaskakująca jest zamiana w transkrypcji dwóch aramejskich samogłosek „ū” na greckie „o mikron” oraz opuszczenie spółgłoski „lambda”. Kodeks Watykański przekazuje natomiast lekcję *Golgoth*.

Janowe określenie: *miejsce, które po hebrajsku nazywa się Golgota*, zdaje się sugerować, że toponim *Golgotha* jest pochodzenia hebrajskiego. „Czaszka” po hebrajsku to *gūlgōlet* albo *gūlgōlet*. Brzmi to bardzo podobnie jak aramejskie

⁵⁸ Podobny do Jezusowego proces opisał Józef Flawiusz. Miał on miejsce w pałacu Heroda. Por. *Wojna żydowska* 2,14,8-9.

⁵⁹ Por. M. Arndt, *Litostrotos – miejsce sądu Jezusa*, http://www.swanna.pl/prw/ziemia_sw/litostrotos/litostrotos.html (dostęp: 25.05.2017).

⁶⁰ Zarówno Mateusz (*Gdy przyszedli na miejsce zwane Golgotą, to znaczy Miejscem Czaszki, dali Mu pić wino zaprawione goryczą. Skosztował, ale nie chciał pić*; Mt 27,33-34), jak i Marek (*Przyprowadzili Go na miejsce Golgota, to znaczy miejsce Czaszki. Tam dawali Mu wino zaprawione mirrą, lecz On nie przyjął*; Mk 15,22-23) wspominają w pierwszej kolejności Golgotę jako miejsce pojenia Jezusa goryczą.

gūlgūltā'. To prawda, oba słowa są ze sobą spokrewnione, jednak termin hebrajski kończy się spółgłoską, a tymczasem zgrecyzowana forma *Golgotha* bardziej harmonizuje ze słowem aramejskim, które kończy się na *-tā'*. Jest to aramejski sufiks, który najczęściej odpowiada hebrajskiemu prefiksowi *ha-* i pełni rolę rodzajnika określonego⁶¹.

Definicję aramejskiego *gūlgūltā'* podał Mateusz. W Mt 27,33 jego greckim odpowiednikiem jest *Kranion: przyszli na miejsce zwane Golgotą (eis topon legomenon Golgotha), to znaczy Miejscem Czaszki (ho estin Kraniou Topos legomenos)*. Istotne w językach aramejskim i greckim jest określenie „czaszka”.

Jeszcze inne określenie tego miejsca pochodzi od łacińskiego słowa „calvaria” („czaszka”), które zostało użyte w łacińskim przekładzie Wulgaty Mt 27,33: *et venerunt in locum qui dicitur Golgotha quod est Calvariae locus*. „Kalwaria” jest więc odpowiednikiem aramejskiego *gūlgūltā'* (*Golgotha*) i znaczy tyle, co „Czaszka” albo „Miejsce Czaszki”.

A zatem toponim *Golgotha* odnosi się do miejsca, w którym Rzymianie dokonywali w Jerozolimie publicznych egzekucji i gdzie też ukrzyżowali Chrystusa. Zwrot użyty przez Jana: *a On sam dźwigając krzyż wyszedł na miejsce...* podkreśla „wyjście”, co sugeruje, że miejsce to musiało się znajdować poza miastem. Pewnej analogii do takiej lokalizacji miejsca egzekucji można dopatrzeć się przy karaniu kamienowaniem: w Izraelu zwyczajowo musiało się ono dokonać poza obozem (Lb 15,35) albo poza miastem (Dz 7,58)⁶².

Dodatkowe szczegóły dotyczące położenia *Golgothy* przekazali autorzy natchnieni: było to miejsce blisko Jerozolimy ((...) *napis ten czytało wielu Żydów, ponieważ miejsce, gdzie ukrzyżowano Jezusa, było blisko miasta*; J 19,20), poza murami miasta (*Jezus poniósł mękę poza miastem*; Hbr 23,12) i blisko drogi prowadzącej do miasta (*Ci, którzy przechodzili obok, przeklinali Go*; Mt 27,39; por. Mk 15,29). Uczeni sądzą, że musiało to być niewielkie wzgórze o kopulastym kształcie w pobliżu Jerozolimy, które z daleka przypominało czaszkę i stąd jego nazwa – *Gūlgūltā'*. Wzniesienie wybrane na miejsce egzekucji miało odstraszać potencjalnych gwałcicieli prawa i swoim widokiem, i tym, czego tam dokonywano⁶³.

Herod Agryppa I, który był królem Judei w latach 41-44 po Chr., powiększył obszar miasta i zbudował nowe mury, wskutek czego okoliczne wzgórza (w tym *Gūlgūltā'*) znalazły się w obrębie Jerozolimy⁶⁴. Z czasem jednak tradycja, którym ze wzgórz wewnątrz miasta było *Gūlgūltā'*, zaginęła.

⁶¹ Por. Th. McDaniel, dz. cyt., 53.

⁶² Por. S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 13-21*, 241.

⁶³ Por. Józef Flawiusz, *Wojna żydowska* 5,449.

⁶⁴ Por. D. Hagner, dz. cyt., 834.

Lokalizacja miejsca, które dzisiaj jest wskazywane jako *Golgotha*, wywodzi się od św. Heleny. Na początku IV wieku odnalazła ona na wzgórzu, na którym Hadrian wznosił świątynię Afrodyty, szczątki krzyża Chrystusa, a także Jego grób. Wkrótce potem jej syn Konstantyn Wielki wznosił w miejscu odkrytym przez matkę okazałą Bazylikę Grobu Świętego, kryjącą w swym wnętrzu zarówno *Golgothę*, jak i Grób Chrystusa.

Pomiędzy uczonymi toczą się dyskusje, czy obecne miejsce kultu śmierci Chrystusa znajduje się na historycznym miejscu *Gūlgūltā'*. Próbuje się też wskazywać inne lokalizacje. W połowie XIX wieku narodziła się koncepcja zwana dzisiaj „Kalwarią Gordona”. Chodzi o niewielki pagórek na północ od Bramy Damasceńskiej z dwoma zapadliskami mogącymi sugerować oczodoły czaszki. Wskazuje się też inne miejsce nieopodal Bramy Lwów⁶⁵. Są to ciekawe propozycje, niemniej jednak argumenty za lokalizacją *Golgothy* wewnątrz Bazyliki Grobu (np. napisy pielgrzymów odkrywane przez archeologów pod Bazyliką czy świadectwa Ojców Kościoła) są najsilniejsze⁶⁶.

Jeszcze inni wyprowadzają toponim *Golgotha* nie z czaszkowatego kształtu wzgórza, ale z faktu, że znajdowały się w nim liczne pieczary z pochówkami, a w pozostałościach po zmarłych zwykle dominuje czaszka. Zachowała się legenda żydowska, według której w tym właśnie wzgórzu była pochowana czaszka Adama⁶⁷. Podjął ją Orygenes w „Komentarzu do Ewangelii Mateusza” (Mt 27,33)⁶⁸, przejęli inni pisarze, a także ikonografia chrześcijańska.

Ta ostatnia interpretacja nazwy *Gūlgūltā'/Golgotha* pozwala na ciekawą refleksję teologiczną. Ewangeliści (a zwłaszcza Jan), podając nazwę wzgórza w kilku językach, zdają się wskazywać na jej symbolikę. Jezus został ukrzyżowany na cmentarzysku, pośród ludzkich grobów, czyli w miejscu nieczystym, i to między anonimowymi złoczyńcami⁶⁹. Jednocześnie przez fakt zatknięcia

⁶⁵ Por. <http://www.golgotha.eu/> (dostęp: 10.06.2017).

⁶⁶ Por. J. Finegan, *The archeology of the New Testament*, Princeton 1978, 156-168; K. Kenyon, *Digging up Jerusalem*, New York 1974, 226-234, 261-267.

⁶⁷ Por. L. Ginzberg, *The legends of the Jews*, vol. 5, Philadelphia 1909-1938, 125-127, nr 137.

⁶⁸ „Doszła do mnie pewna taka tradycja, że ciało pierwszego człowieka, Adama, zostało tam pochowane, gdzie został ukrzyżowany Chrystus, aby jak w Adamie wszyscy umierają, tak też w Chrystusie wszyscy byli ożywieni (por. 1 Kor 15,22); aby na owym miejscu, które nazywa się Miejscem Czaszki, to jest Miejscem Głowy, Głowa rodzaju ludzkiego znalazła zmartwychwstanie z całym ludem przez zmartwychwstanie Pana Zbawiciela, który tam cierpiał i zmartwychwstał. Było bowiem nieodosowne, aby podczas, gdy liczni z Niego zrodzeni otrzymali odpuszczenie grzechów i dostąpili dobrodziejstwa zmartwychwstania, tym bardziej sam ojciec wszystkich ludzi nie dostąpił tego rodzaju łaski”. Zob. Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według Mateusza*, Kraków 1998 (Źródła Myśli Teologicznej, t. 10), 196-197.

⁶⁹ Por. S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 13-21*, 241.

krzyża na wzgórzu został On niejako pokazany całemu światu. Ludzie mogą nie tylko w swoich własnych językach odczytywać Jego „titulus culpae” (J 19,19-20), ale także doświadczać Jego wywyższenia na wzgórzu nazwanym także w ich językach (*Kranion – Golgotha*)⁷⁰. Teologia Janowa jest czytelna: *Golgotha* jest miejscem, gdzie świat może oglądać wywyższonego Chrystusa.

Hakeldamach

Z topografią starożytnej Jerozolimy zapisanej w Ewangelii Męki Jezusa wiąże się jeszcze jeden aramejski toponim. Chodzi o miejsce, które można by określić jako finał dramatu Judasza, czyli pole zakupione za pieniądze, które Judasz otrzymał za wskazanie miejsca, w którym dokonano aresztowania Jezusa. Nazwa tego miejsca została przekazana w Nowym Testamencie dwukrotnie, w Ewangelii według Mateusza i w Dziejach Apostolskich. U Mateusza czytamy:

³ *Judasz, który wydał Jezusa, widząc, że Go skazano, opamiętał się, zwrócił trzydzieści srebrników arcykapłanom i starszym⁴ i rzekł: Zgrzeszyłem, wydawszy krew niewinną. Lecz oni odparli: Co nas to obchodzi? To twoja sprawa.*

⁵ *Rzuciwszy srebrniki ku przybytkowi, oddalił się, potem poszedł i powiesił się.*

⁶ *Arcykapłani zaś wzięli srebrniki i orzekli: Nie wolno kłaść ich do skarbcza świątyni, bo są zapłatą za krew.* ⁷ *Po odbyciu narady kupili za nie Pole Garncarza, na grzebanie cudzoziemców.* ⁸ *Dlatego pole to aż po dziś dzień nosi nazwę Pole Krwi (Agros Haimatos).* ⁹ *Wtedy spełniło się to, co powiedział prorok Jeremiasz: Wzięli trzydzieści srebrników, zapłatę za Tego, którego oszacowali synowie Izraela.* ¹⁰ *I dali je za Pole Garncarza, jak mi Pan rozkazał (Mt 27,3-10).*

Kiedy Judasz zorientował się, co grozi Jezusowi, poczuł ostre wyrzuty sumienia. Mateusz nie użył jednak w swoim opowiadaniu czasownika *metanoēō* oznaczającego pokutę i nawrócenie, ale *metameleō*, ponieważ w postępowaniu Judasza zabrakło jednego ważnego elementu. Owszem, była skrucha, było wyznanie grzechu i było zadośćuczynienie (zwrot pieniędzy), ale zabrakło zwrócenia się ku Bogu⁷¹. Zamiast tego Judasz zwrócił się jedynie do ludzi (*arcykapłanów i starszych*). Ci okazali jednak obojętność na jego wewnętrzne rozdarcie: *Co nas to obchodzi? To twoja sprawa*. Judasz, odrzucony przez ludzi, porzucił pieniądze w świątyni, odszedł i w geście rozpaczony zakończył swoje życie samobójstwem. Ewangelista nie skupia się jednak na śmierci Judasza, ale na dalszym losie *trzydziestu srebrników*.

⁷⁰ Por. Beasley-Murray G., *John*, Dallas 2002, 345.

⁷¹ Por. S. Mędała, *Ewangelia według świętego Jana. Rozdziały 13-21*, 618.

Arcykapłani podzielili przekonanie Judasza, iż były one zapłatą za *wyदानie krwi niewinnej* i podjęli decyzję, że nie wolno ich przekazać do *korbanan* („skarbiec świątynny”, także słowo aramejskie). Postanowili zatem przeznaczyć je na coś praktycznego. Zdecydowali, aby nabyć za tę kwotę działkę w dzielnicy garncarzy i przeznaczyć ją na cmentarz dla grzebania obcych⁷². I tak pole, które dotąd nosiło nazwę *Agros tou Kerameōs* („Pole Garncarza”), zostało przemianowane na *Agros Haimatos* („Pole Krwi”) – na pamiątkę tragicznej historii Judasza, który wydał *krw niewinną*. Mateusz poświadcza, iż w czasie redakcji pierwszej Ewangelii kanonicznej funkcjonowała wśród mieszkańców Jerozolimy nazwa *Pole Krwi* (*pole to aż po dziś dzień nosi nazwę...*), nadto zaś nie omieszkał podkreślić, że cała ta historia została zapowiedziana i przewidziana przez proroków⁷³.

Drugą wzmiankę o *Polu Krwi* przekazał Łukasz w Dziejach Apostolskich w przemówieniu Piotra poprzedzającym wybór Macieja:

¹⁶ *Bracia, musieliście wypełnić się słowo Pisma, które Duch Święty zapowiedział przez usta Dawida o Judaszu. On to wskazał drogę tym, którzy pojмали Jezusa,* ¹⁷ *bo on zaliczał się do nas i miał udział w naszym posługiwaniu.* ¹⁸ *Za pieniądze, niegodziwie zdobyte, nabył ziemię i spadłszy głową na dół, pękł na pół i wypłynęły wszystkie jego wnętrzności.* ¹⁹ *Rozniosło się to wśród wszystkich mieszkańców Jerozolimy, tak że nazwano ową rolę w ich języku Hakeldamach (tę idia dialektō Hakeldamach), to znaczy: Pole Krwi (Chōrion Haimatos; Dz 1,16-19).*

Zasadnicze rysy relacji Łukaszej odpowiadają opisowi Mateusza: niegodziwe zdobycie pieniędzy przez Judasza za zdradę miejsca pobytu Jezusa, zakup za nie pola w pobliżu Jerozolimy, samobójstwo apostoła i rozpowszechnienie się zwyczaju wśród mieszkańców miasta nazywania tego terenu *Polem Krwi*.

Są też wyraźne różnice między obu perykopami. Stanowią one świadectwo istnienia dwóch odmiennych tradycji o Judaszu i finale jego życia. Oto zestawienie najważniejszych różnic:

- Mateusz podaje, że pole, które mieszkańcy Jerozolimy zaczęli z czasem nazywać *Polem Krwi*, nabyła starszyzna świątynna, natomiast Łukasz sugeruje, jakoby miał to uczynić sam Judasz.
- Według Mateusza Judasz popełnił samobójstwo przez powieszenie, natomiast według Łukasza *spadł on głową na dół, pękł na pół i wypłynęły wszystkie jego wnętrzności*.
- Toponim *Pole Krwi* u Mateusza odnosi się wyraźnie do *krwi niewinnej*, czyli krwi Chrystusa, natomiast u Łukasza – raczej do samobójczej krwi Judasza.

⁷² Por. D. Hagner, dz. cyt., 813.

⁷³ Por. Za 11,12-13; Jr 18,2-3; 19,1-11; 32,6-13.

– Pozostałe różnice zdają się wynikać z odmienności kulturowej autorów i adresatów.

Mateusz, Żyd piszący do judeochrześcijan, nie omieszczał dodać, że ów grunt nazywał się wcześniej *Polem Garncarza*, to znaczy znajdował się w dzielnicy jerozolimskich garncarzy, rozciągającej się na terenie bogatym w glinę, zapewne o czerwonym odcieniu. Z danych historycznych wiadomo, że warsztaty garncarzy znajdowały się poza murami miast izraelskich, i to nie tylko ze względów „ekologicznych” (uciążliwe dymy i wyziewy podczas wypalania gliny), ale także dlatego, że zarówno garncarze, jak i ich warsztaty były uważane za nieczyste, ponieważ były miejscem produkcji nie tylko naczyń ceramicznych, ale także pogańskich figurek i bożków⁷⁴.

Również jedynie Mateusz wspominał, iż zakupiona ziemia została przeznaczona na miejsce pochówku obcych (*ksenoï*). Jerozolima była dużym miastem i docierali do niej liczni pielgrzymi z odległych żydowskich diaspor, a także pogańscy kupcy i inni podróżnicy. Dla części z nich była to ostatnia podróż życia, a istnienie *taphēs tois ksenois* („cmentarzysko dla cudzoziemców”, czyli nie-Żydów) umożliwiało ich właściwy pochówek⁷⁵.

Mateuszowa wzmianka o *Polu Garncarza*, które stało się potem *Polem Krwi*, wyraźnie wskazuje na pewien ciąg wydarzeń: arcykapłani nie chcieli pozwolić, aby srebrniki, rozrzucone przez Judasza na świątynnej posadzce (prawdopodobnie w Wielki Piątek), tam pozostały. A ponieważ były one *zapłatą za krew*, a więc były nieczyste do tego stopnia, że nie można ich było włożyć do skarbca świątynnego (*eis ton korbanan*), pozbiali je (oczywiście nie własnoręcznie) i przekazali nieczystemu człowiekowi, garncarzowi, jako należność za nieczyste miejsce z przeznaczeniem na pochówek zmarłych. Nieczyste pieniądze trafiły w nieczyste ręce na nieczysty cel.

Adresatom Ewangelii Mateuszowej nie trzeba było tłumaczyć topografii Jerozolimy. Dlatego ewangelista napisał: *kupili Pole Garncarza (ton Agron tou Kerameōs)*. Rodzajnik określony *ho (ho agros)* wskazuje, że chodziło o teren dobrze wszystkim znany. Łukasz w swojej relacji użył terminu *chōrion* (bez rodzajnika) w sensie: „kawałek pola”, „miejsce”, ponieważ dokładniejsza informacja dla czytelników-etnochrześcijan, którzy nie znali Jerozolimy i jej okolic, była niepotrzebna.

Wyraźna uwaga ewangelisty Mateusza, że *pole to aż po dziś dzień nosi nazwę Pole Krwi*, świadczy, iż nowa tradycja nazewnicza dawnego *Pola Garncarza* zdołała się już mocno ugruntować wśród mieszkańców Jerozolimy oraz

⁷⁴ To samo dotyczyło odlewników, np. wyrobów z miedzi.

⁷⁵ Por. D. Hagner, dz. cyt., 813.

że świadectwo Mateusza odzwierciedla sytuację sprzed zburzenia Jerozolimy w roku 70. Komentatorzy uważają, że redakcja pierwszej Ewangelii kanonicznej musiała nastąpić przed tą datą, ponieważ później w topografii Jerozolimy wszystko się zmieniło.

Mateusz nie uważał za potrzebne tłumaczyć swoim czytelnikom, jak brzmiała w języku mieszkańców Jerozolimy nazwa *Pole Krwi*, ponieważ Żydzi wiedzieli to dobrze. Natomiast Łukasz, który sam był Grekiem, wywodził się z kręgu kultury greckiej i pisał do ludzi sobie podobnych, umieścił w przemówieniu Piotra zdanie wtrącone, w którym podał nazwę tego miejsca w wersji oryginalnie używanej w Jerozolimie, ale zaraz potem jej greckie tłumaczenie: *nazwano ową rolę w ich języku Hakeldamach (tē idia dialektō Hakeldamach), to znaczy: Pole Krwi (Chōrion Haimatos; Dz 1,19)*.

Toponim *Hakeldamach* jest transkrypcją aramejskiego wyrażenia *chăqêl demā'*, które pochodzi ze złożenia dwóch słów: *chăqal* („pole”, „posiadłość”) oraz *demā'* („krew”, „życie”). Pole, które zostało nabyte za pieniądze zdobyte przez Judasza, mieszkańcy Jerozolimy zaczęli nazywać *Chăqêl Demā'* (*Pole Krwi*), co Łukasz przetłumaczył dla czytelników nieznających języków semickich jako *Chōrion Haimatos*.

Dodatkową trudnością w nazwie *Hakeldamach* jest końcowy dźwięk „h” („chi”), którego nie ma w aramejskiej wersji tego toponimu. Podobne zjawisko dokonało się ze semickim imieniem *ben Sira*, od którego w Septuagincie pochodzi nazwa księgi: *Sirach*. Uczeni sądzą, że ten końcowy dźwięk jest albo właściwością któregoś z dialektów języka greckiego, albo też sposobem wymowy przez Żydów *Chăqêl Demā'* w którymś z narzeczy aramejskich.

W starożytnych manuskryptach zachowało się kilka odmiennych transkrypcji nazwy *Chăqêl Demā'*: *Hakeldamach*, *Hachelkamach*⁷⁶, *Hakeldaimach*⁷⁷, *Hakeldama*⁷⁸ i *Hakeldamak*⁷⁹. W hebrajskim przekładzie i komentarzu do Ewangelii według Mateusza opracowanym w XIV wieku przez hiszpańskiego rabina, filozofa i lekarza Shem Toba zachowała się inna wersja nazwy tego miejsca: *hl dm* (dosłownie: „namiot krwi”).

Jest znamienne, że Mateusz podał inne uzasadnienie nazwy *Pole Krwi* niż Łukasz. Zdaniem Mateusza grunt ten nazwano *Hakeldamach*, ponieważ został nabyty za pieniądze będące zapłatą za krew Jezusa, czyli za Jego śmierć. Natomiast według tradycji, którą przekazał Łukasz, pole zawdzięczało swą nazwę krwi Judasza, który właśnie tam miał ją przelać. Różnica ta świadczy, iż w sta-

⁷⁶ Np. P⁷⁴, A, s.

⁷⁷ Np. D.

⁷⁸ Np. C, ψ, 33.

⁷⁹ Np. E.

rożytności chrześcijańskiej współlistniały dwie odmienne tradycje wyjaśniające toponim *Hakeldamach*⁸⁰.

Starożytna tradycja umiejscawia *Hakeldamach* na stromym stoku wzgórza na południe od Jerozolimy, tuż za murami, tam, gdzie Wadi er-Rababi łączy się z doliną Cedronu. Miejsce to jest nazywane doliną Hinnom. Dociera się tam przez „Bramę Glinianą” (zwaną też „Bramą Skorup”), o której wspominał już prorok Jeremiasz. Miał on z polecenia Boga kupić obok tej bramy gliniany flakon (Jr 19,1-2), a także wstąpić do domu garncarza (Jr 18,2). Nadto archeolodzy odkryli na tym terenie kanały, które prowadziły wodę z pobliskiego źródła Gichon nie tylko do Miasta Dawidowego, ale także do tutejszych warsztatów garncarskich. Wszystkie te szczegóły odpowiadają pierwotnej nazwie *Hakeldamach* – *Pole Garncarza*.

Historycznie *Hakeldamach* jest udokumentowane od IV wieku, od Euzebiusza z Cezarei i Hieronima. W tradycji judaistycznej nazywano to miejsce *Tofet* albo *Gehenna* i „uważano za przeklęte ze względu na kult Molocha i składane mu tam krwawe ofiary z dzieci (2 Krn 16,3; 21,6; Iz 30,33; Jr 7,31; 32,35)”⁸¹. Do dzisiaj zachowały się tutaj ruiny uważane za pozostałości obszernej kostnicy z otworami w dachu, przez które wrzucano do wnętrza ciała zmarłych. A ponieważ ziemia na tym obszarze posiadała właściwości szybkiego rozkładu zwłok, nie dziwi, że archeolodzy odkryli na tym terenie grubą (3-5 metrów) warstwę ludzkich kości.

W czasach krzyżowców cmentarzysko było używane do grzebania zmarłych w szpitalu prowadzonym przez zakon joannitów. Każdego dnia odbywało się tu pięćdziesiąt albo i więcej pochówków⁸². Od XVI wieku *Hakeldamach* należało do Ormian. Dziś jest to jeden wielki kwadratowy „grobowiec” ze wzniesionym w 1892 roku przez grecki Kościół prawosławny monasterem św. Onufrego. Pod nim i wokół niego zidentyfikowano wiele grot z pochówkami.

Podsumowanie

Poważne studium nad greckim Nowym Testamentem musi uwzględnić aramejskie podłoże tekstów biblijnych, ponieważ rzymska Palestyna w I wieku po Chr. była krajem wielojęzycznym, a jednym z tych języków był aramejski.

⁸⁰ Por. J. Homerski, *Ewangelia według św. Mateusza. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz*, Poznań-Warszawa 2005, 232.

⁸¹ Zob. tamże, 232.

⁸² Por. A. Boas, *Archaeology of the Military Orders. A survey of the urban centres, rural settlement and castles of the Military Orders in the Latin East (c. 1120-1291)*, London 2006, 49.

Tym językiem na co dzień mówił Jezus, w tym języku zapisywano krążące wśród ludzi Jego logiony i tym językiem posługiwały się pierwsze wspólnoty chrześcijańskie⁸³. Nie dziwi więc, że pisarze biblijni mieli zwyczaj zapisywać greckimi literami zarówno aramejskie słowa pospolite i wyrażenia, jak również nazwy osobowe i geograficzne.

Przedmiotem niniejszego opracowania były aramejskie toponimy, czyli geograficzne nazwy własne przekazane w greckim tekście Nowego Testamentu. Wśród nich znalazło się pięć aramejskich nazw rozpoczynających się od sylaby *Bēth-*, która jest grecką transkrypcją aramejskiego słowa *bēt*, formy *status constructus* od terminu *bayit* („dom”). Prefiks ten posiadają następujące toponimy: *Bēthania* („dom Chananiaśa” lub „dom fig” albo „dom biednych”; Mt 21,17; 26,6; Mk 11,1.11-12; 14,3; Łk 19,29; 24,50; J 1,28; 11,1.18; 12,1), *Bēthabara* („dom brodu”; J 1,28), *Bēthphagē* („dom niedojrzałych fig”; Mt 21,1; Mk 11,1; Łk 19,29), *Bēthsaida* („dom myśliwego” lub „dom rybaka”; Mt 11,21; Mk 6,46; 8,22; Łk 9,10; 10,13; J 1,44; 12,21) i *Bēthesda* („dom łaski” lub „dom wstydu”; J 5,2).

Cztery pozostałe aramejskie toponimy wiążą się z topografią starożytnej Jerozolimy i męką Jezusa. Są to: *Gethsēmani* („Tłocznia Oleju”; Mt 26,36; Mk 14,32), *Gabbatha* („Wyniosłość”, „Wzniesienie”, „Podwyższenie”; J 19,13), *Golgotha* („Czaszka”; Mt 27,33; Mk 15,22; J 19,17) oraz *Hakeldamach* („Pole Krwi”; Dz 1,19).

Jak wspomniano, w Nowym Testamencie znajduje się wiele pospolitych słów i wyrażeń aramejskich, a także aramejskich antropimów. Wymagają one osobnego opracowania.

Bibliografia

- Chrostowski W., *Sytuacja językowa na terenie Palestyny w epoce przedchrześcijańskiej*, Przegląd Powszechny (1985)4,46-61.
- Fitzmyer J., *The Aramaic language and the study of the New Testament*, Journal of Biblical Literature 99(1980)1,5-21.
- Hurst L., *The neglected role of semantics in the search for the Aramaic words of Jesus*, Journal for the Study of the New Testament 28(1986)63-80.
- Kahle P., *Das zur Zeit Jesu in Palästina gesprochene Aramäisch*, Theologische Rundschau 17(1949)3,201-216.
- Knox B., *The Aramaic background of the Gospels*, Reformed Theological Review 6(1947)2,24-29.

⁸³ Por. P. Ostański, dz. cyt., 54-55.

- McDaniel Th., *Clarifying New Testament Aramaic names & words and Shem Tob's Hebrew Gospel of Matthew*, Winnewood 2008.
- Montgomery J., *Some aramaisms in the Gospels and Acts*, *Journal of Biblical Literature* 46(1927)1-2,69-73.
- Muchowski P., *Język codzienny Judei w I i II wieku w świetle rękopisów znad Morza Martwego*, *Scripta Biblica et Orientalia* 2(2010)131-139.
- Muchowski P., *Języki Judei czasów Jezusa w świetle świadectwa rękopisów znad Morza Martwego (na marginesie „Pasji” Mela Gibsona)*, *Biblica et Patristica Thorunensia* 2(2004)156-160.
- Ostański P., *Języki używane przez Jezusa na tle sytuacji językowej w rzymskiej Palestynie*, *Wrocławski Przegląd Teologiczny* 23(2015)2,45-74.
- Segert S., *The languages of historical Jesus*, *Communio Viatorum* 44(2002)2,161-173.
- Selby G., *The language in which Jesus taught*, *Theology* 86(1983)711,185-193.
- Szmajdziński M., *Język aramejski. „Lingua franca” starożytnego Bliskiego Wschodu*, w: M. Szmajdziński (red.), *„Gloriam praecedat humilitas” (Prz 15,33). Księga Pamiątkowa dla Księdza Profesora Antoniego Troniny w 70. rocznicę urodzin*, Częstochowa 2015, 737-755.
- Torrey Ch., *The Aramaic of the Gospels*, *Journal of Biblical Literature* 61(1942)2,71-85.
- Tresham A., *The languages spoken by Jesus*, *Master's Seminary Journal* 20(2009)1,71-94.

Summary

“A PLACE CALLED GETHSEMANE” (MAT 26:36).

“GETHSEMANE” AND OTHER ARAMAIC GEOGRAPHICAL PROPER NAMES IN THE GREEK NEW TESTAMENT

Everyone studying the New Testament must take into account its Aramaic background, which results from a number of factors. First, the Aramaic language was very popular in Roman Palestine in the first century A.D. Secondly, Aramaic was Jesus' mother tongue. Thirdly, Jesus' teaching was being recorded in Aramaic and as such it went into mass circulation. Finally, the oldest Church consisted of Aramaic speaking communities. It is worth remembering that the New Testament authors, when working on the Greek Gospels, were following their Aramaic language habits, which resulted in aramaisms in the Greek texts, Aramaic sentence constructions and even Aramaic words rendered by Greek letters. The aim of this paper is to investigate the Aramaic toponyms, i.e. geographical proper names existing in the Greek text of the New Testament. Five Aramaic geographical names beginning

with the syllable *bēth-* (“house of...”): *Bēthania*, *Bēthabara*, *Bēthphagē*, *Bēthsaida* and *Bēthesda* were analysed alongside with four Aramaic names connected with Jesus’ Passion: *Gethsēmani*, *Gabbatha*, *Golgotha* and *Hakeldamach*. Aramaic toponyms recorded in the Greek script are yet another clever device helping to identify the text of the Gospel in the multilingual environment of Roman Palestine in the first century A.D. thus increasing its reliability for a reader. Apart from Aramaic toponyms in the Gospels, there are also many Aramaic anthroponyms (personal proper names), common words and phrases. These will require further research.

Key words: Aramaic, the Greek New Testament, toponyms.